

УДК 339.5:63

**ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕКСПОРТУ УКРАЇНСЬКОЇ
ОРГАНІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

Чичкало-Кондрацька І. Б., д.е.н.

Федіна О. І.

*Полтавський національний технічний університет імені Юрія
Кондратюка*

Розвиток вітчизняного ринку органічної продукції є перспективним з огляду на наявні в Україні природні ресурси та зростаючу зацікавленість споживачів. У країнах Європейського Союзу існує великий попит на органічну продукцію, і значні обсяги української органічної сировини експортуються у ці країни для подальшої переробки та споживання. У статті визначено сутність органічного сільського господарства, схарактеризовано стан та потенціал розвитку ринку органічної продукції України. Проведено аналіз можливостей та проблем експорту української органічної продукції до Європейського Союзу. Розглянуто особливості розвитку та узагальнено досвід державної підтримки органічного виробництва в країнах Європейського Союзу. Вивчено стан і проблеми у сфері державного регулювання органічного виробництва та експорту органічної продукції в Україні. Визначено напрями розвитку експорту вітчизняної органічної продукції до Європейського Союзу, обґрунтовано основні шляхи просування органічних продуктів на європейському ринку.

Ключові слова: експорт, органічна продукція, ринок органічної продукції, експортний потенціал, державне регулювання, Європейський Союз.

UDC339.5:63

**DEVELOPMENT PROSPECTS OF EXPORT OF UKRAINIAN
ORGANIC PRODUCTS TO THE EUROPEAN UNION**

Chychkalo-Kondratska I. B., Doctor of Economics

Fedina O. I.

Poltava national technical Yuri Kondratyuk University

The development of the domestic organic products market is perspective in view of the available natural resources and the growing consumer interest in Ukraine. In the European Union countries exists a strong demand for organic products, and significant amounts of Ukrainian organic raw materials are exported in these countries for further processing and consumption. The article outlines the nature of organic agriculture, describes the state and potential of the organic products market in Ukraine. The analysis of the opportunities and problems of export of the Ukrainian organic products to the European Union was carried out.

The article deals with features of the development and generalizes an experience of the state support for organic production in the European Union. There has been studied the state and problems in the sphere of the government regulation of organic production and export of organic products in Ukraine. The development directions of export of organic products to the European Union were determined, the basic ways of promoting organic products on the European market were reasoned.

Keywords: export, organic products, organic products market, export potential, government regulation, European Union.

Актуальність проблеми. Ринок органічної продукції уже близько двох десятиріч є найдинамічнішим ринком продовольства у світі й стає популярною альтернативою споживанню традиційних продуктів. Аграрний та продовольчий сектори посідають одне з провідних місць у національній економіці України. Великий попит на органічну продукцію існує у країнах Європейського Союзу, і багато української органічної сировини експортується у ці країни для подальшої переробки та споживання. Незважаючи на існуючі нормативно-правові, соціальні та економічні проблеми становлення вітчизняного ринку органічної продукції, він є перспективним для України з огляду на наявні природні ресурси (родючі чорноземи й екологічно чисті зони) та зростаючу зацікавленість споживачів. В умовах підвищення попиту на органічну продукцію в Європейському Союзі Україна має перспективи розвитку експортного потенціалу в цій сфері, посилення економічних зв'язків з ЄС за одночасного використання технологій, що сприяють збереженню і відновленню якісних характеристик ґрунтів.

Аналіз останніх наукових досліджень. Питання становлення та розвитку органічного сектору в Україні та інших країнах світу є дуже актуальним, тому висвітлено в багатьох вітчизняних і зарубіжних наукових працях, зокрема таких авторів, як Воскобійник Ю., Стельмащук І., Claude A., Kumar Y., Lernoud J., Nieberg H., Shetty P., Schwarz G., Sanders J., Willer H. та ін. [1, 10, 15, 16, 17]. Певна увага приділяється і

формуванню національної нормативно-правової бази та впровадженню інструментів державної підтримки органічного сільського господарства [2, 4, 5, 11]. Але недостатньо дослідженими є проблеми нарощування експортного потенціалу органічного сектору України та розвитку експорту органічної продукції до країн ЄС, особливо в контексті функціонування Зони вільної торгівлі (ЗВТ).

Метою статті є вивчення сучасного стану і потенціалу ринку органічної продукції України; узагальнення досвіду країн ЄС у забезпеченні стабільного розвитку органічного виробництва; обґрунтування проблем і перспектив розвитку експорту української органічної продукції до Європейського Союзу в умовах дії ЗВТ.

Викладення основного матеріалу дослідження. За визначенням Міжнародної федерації органічного сільськогосподарського руху (IFOAM), органічне сільське господарство є виробничою системою, яка підтримує здоров'я ґрунтів, екосистем і людей шляхом поєднання традицій, нововведень і науки з метою покращення стану навколишнього середовища та сприяння розвитку справедливих взаємовідносин і належного рівня життя [9]. Концепція органічного сільського господарства ґрунтується на ідеї ефективного використання місцевих ресурсів, а також використання адаптованих технологій [16].

Найбільш перспективним сегментом західноєвропейського агропромислового ринку є ринок екологічно чистих продуктів харчування. В ЄС лідерами у виробництві і продажу органічної продукції є Німеччина, Великобританія, Данія, Фінляндія, де 6–12% фермерських господарств використовують інноваційні технології виробництва [8]. У даний час 24% австрійського сільського господарства здійснюється органічними методами, а в деяких землях цей показник досягає 50%. Данія планує перетворити 25% сільського господарства на органічне. В економіці Великобританії цей сектор є єдиним зростаючим. Там успішно функціонує

близько 600 органічних ферм.

Органічне землеробство в ЄС має тенденції зростання за кількістю господарств, площею угідь і обсягом продукції, що виробляється. Проте, не зважаючи на активний розвиток ринку органічної продукції, Європейський Союз має обмежені можливості у його збільшенні. Основними причинами цього є низькоякісні характеристики ґрунтів та широке використання в сільському господарстві інтенсивних технологій. Відведені під них території «оточують» землі органічних господарств, стримуючи їх розвиток. В ЄС підтримується стабільний попит на органічне зерно, бобові, фрукти, овочі та продукти їх переробки.

Зважаючи на цю ситуацію й тенденції розвитку кон'юнктури ринку органічних продуктів Європейського Союзу, Україна має перспективи зайняти на ньому свій сегмент. Завдяки сприятливим кліматичним умовам, родючим і екологічно чистим ґрунтам та досить ефективному аграрному сектору обсяги виробництва продукції органічного сільського господарства України перевищують розміри попиту на внутрішньому ринку, який є незначним. З огляду на цей надлишок, Україна може бути конкурентоспроможним виробником та експортером органічних товарів.

Ураховуючи євроінтеграційні прагнення України, особливо в умовах функціонування зони вільної торгівлі, розвиток вітчизняного органічного сільського господарства сприятиме посиленню економічних зв'язків із ЄС.

На теперішній час в Україні функціонує 175 сертифікованих органічних господарств. Площа сільськогосподарських угідь під органічним виробництвом становить близько 393 тис. га, їх частка у загальному обсязі сільськогосподарських угідь складає 1% станом на 2013 рік. За площею таких угідь Україна посідає 11 місце у світі [17]. Так, наша країна займає шосте місце за площами органічних олійних культур і восьме – за площами органічної пшениці.

В Україні внутрішнє споживання органічної продукції знаходиться на

рівні 0,30 євро на душу населення. Однак спостерігається тенденція до зростання, особливо у великих містах. У 2007 р. загальне споживання органічних продуктів на внутрішньому ринку України складало біля 500 тис. євро, в 2011 р. – 5,1 млн. євро, 2012 р. – 7,9 млн. євро, 2013 р. – 12,2 млн. євро, а до 2014 р. воно зросло до 14,5 млн. євро [6].

Але рівень внутрішнього споживання органічної продукції залишається досить низьким, тому рушійною силою розвитку органічного сектора України є збільшення обсягів її постачань на зовнішні ринки. Експортується близько 80% вітчизняної органічної продукції. Решта продукції продається на внутрішньому ринку за звичайними цінами (18%), і тільки 2% реалізується з позначкою «органічний продукт» [1].

Основними органічними продуктами українського експорту є зернові, бобові, насіння олійних культур, ягоди, ефірні олії, гриби, горіхи, а також концентрати фруктових соків. Протягом останніх років загальна вартість експорту органічних продуктів України щорічно оцінюється приблизно в 40 млн. дол. США [7]. У 2006 р. загальний обсяг експорту органічної продукції з України становив 2325 т, у 2007 – 2510 т, у 2008 – 2960 т, у 2009 – 3740 т, у 2010 – 4201 т, у 2011 – 2787 т. За прогнозами фахівців цей показник у 2015 році зріс до 4753 т [10]. Близько 90% української органічної продукції, що експортується, знаходить свій ринок в країнах Європейського Союзу, зокрема у Німеччині, Польщі, Нідерландах тощо.

Завдяки консолідації зусиль українських органічних експортерів, підтримці міжнародних проектів та координації з боку ключових учасників органічного сектору, павільйон України в лютому 2014 та 2015 рр. було успішно представлено на найбільшій міжнародній органічній торговельній виставці «Biofach» у Німеччині, де була презентована найкраща українська експортно-орієнтована органічна продукція. Але, наприклад, у січні 2016 р. Україна офіційно не брала участь у найбільшій в світі агро виставці «Зелений тиждень» у Німеччині (за словами профільного міністра, через брак коштів),

лише два приватних підприємці представили на ній свої товари.

Про зростання споживчих переваг у ЄС для продуктів, які є здоровими та екологічно чистими, свідчить те, що попит на органічну сировину і органічні продукти попередньої обробки постійно розширюється. Протягом 2003 – 2013 рр. органічний ринок Євросоюзу виріс у чотири рази, а площа сільськогосподарських земель під органічним виробництвом – тільки у два рази. Залежність ЄС від органічного імпорту створює можливості для потенційних виробників і експортерів із сусідніх країн.

Крім того, провідні органічні переробники в Євросоюзі схиляються до скорочення поставок органічних продуктів з ринків Китаю, Індії та Південної Америки, прагнучи краще відстежувати якість продукту та бути впевненими в надійності імпорту. Ці обставини дають можливість країнам Східної Європи, у тому числі Україні, стати основними джерелами органічного імпорту для ЄС. Експорт передбачає вищу ціну і є для виробників органічної продукції стабільним джерелом доходу.

Сьогодні кілька торговельних партнерів з ЄС, що раніше імпортували тільки звичайну сільськогосподарську продукцію зі Східної Європи, розширюють асортимент і створюють нові лінії з виробництва органічних продуктів. Тобто органічний експорт не обов'язково потребує нових торговельних партнерів і існуючі торгові потоки можуть значно полегшити формування або розширення органічних ланцюгів створення вартості.

ЄС є одним з найкращих напрямів експорту для багатьох органічних продуктів з України, а саме: олійних культур (ріпаку, соєвих бобів, насіння соняшнику), зернових культур (пшениці, кукурудзи), сушених бобів, сухих і оброблених органічних фруктів, ягід і горіхів (кураги, чорносливу, яблук, вишні, фруктових соків, волоських горіхів, заморожених ягід і фруктів), оброблених органічних трав і меду.

Ринок ЄС має досить високий потенціал для перероблених органічних фруктів і ягід з України (для використання в якості інгредієнтів у кінцевих

споживчих товарах). Сертифіковані органічні трави, як і бджолиний віск, використовуються не тільки в органічно маркованих харчових продуктах і косметиці, але й у фармацевтичній продукції, а також у деяких неорганічних чаях. Країнами з особливо високим попитом на органічний мед є Німеччина, Франція і Великобританія.

У 2014 р. Україна підписала Угоду про поглиблену і всеохоплюючу зону вільної торгівлі з Європейським Союзом, яка запрацювала у повному обсязі у 2016 р., що сприятиме експорту сільськогосподарської продукції за рахунок зниження тарифів і ввізного мита ЄС. В односторонньому порядку Угода діяла у 2015 р., і практика показала, що встановлені річні експортні квоти на окрему сільгосппродукцію (зокрема на мед, курятину та ін.) «вибираються» експортерами за декілька тижнів. Угода також має на меті розширення торгівлі та іноземних інвестицій в еко-марковані, дружні до навколишнього середовища товари, послуги і технології, сприяючи тим самим загальній модернізації та вдосконаленню умов праці в органічному сільськогосподарському секторі України.

Слід урахувати, що органічні імпортери в ЄС мають дуже жорсткі вимоги до якості продукції і життєвого циклу. Тому малі виробники органічної продукції, які прагнуть встановити торгівельні зв'язки з західноєвропейськими клієнтами, стикаються з проблемами дотримання суворих критеріїв виробництва та торгівлі, а також з необхідністю надання доказів, щоб підтвердити придатність своєї продукції для ринку ЄС.

Не можна також не відзначити, що важливим для України є вирішення проблем внутрішньої корупції та поліпшення своєї репутації в міжнародних ланцюгах постачання. Неодноразові випадки шахрайства в бізнесі органічних зернових товарів дуже зашкодили іміджу органічного сектору країни та занепокоїли багатьох імпортерів ЄС [13]. Для забезпечення стабільності експорту органічної продукції до Євросоюзу оператори органічного сектору (виробники, переробники, трейдери) по

всій території України повинні вжити заходів із запобігання шахрайствам і поліпшення іміджу країни на міжнародному ринку.

Розглянемо детальніше питання державної підтримки функціонування ринку органічної продукції в Європейському Союзі та Україні.

ЄС приділяє велику увагу законодавчій базі виробництва й продажу екологічно чистих продуктів, що, безсумнівно, викликає довіру споживачів. Перетворити все сільське господарство на органічне за один день, звичайно, не можливо, тому ЄС виробив низку інструментів для підтримки органічного сільськогосподарського виробництва. У результаті вивчення досвіду такої підтримки в країнах Євросоюзу ми можемо зробити висновок, що у більшості з них держава компенсує фермерам втрати (або недоотримані вигоди), пов'язані з органічним виробництвом, а також надає додаткові субсидії [11].

Основою визначення органічних харчових продуктів є те, що вони виробляються у виробничих системах, які спеціально перевіряються. Це дає споживачу гарантію щодо процесу виробництва. Інспектування та сертифікація в ЄС може виконуватися державними або приватними контролюючими органами, хоча останні повинні працювати під державним наглядом. Європейський Союз дозволяє асоціаціям або іншим приватним підприємствам створювати свої власні додаткові стандарти для органічного сільськогосподарства та виробництва органічної харчової продукції.

Франція стала першою країною-членом ЄС, яка впровадила схему підтримки органічного сільськогосподарства в 1993 р. Спочатку органічні фермери отримували субсидії лише протягом перехідного періоду (максимум 5 років), а зараз деякі французькі регіони скористались новою можливістю здійснення платежів для підтримки новостворених органічних господарств. У доповнення до субсидій фермери можуть також звертатись за податковим кредитом (національна схема), проте його не можна отримати одночасно з виплатами на підтримку ведення органічного

сільського господарства [15].

У Німеччині, крім прямих субсидій фермерам, федеральні та регіональні органи державної влади також підтримують ініціативи збуту та розвитку виробничо-збутових ланцюгів. Щороку вручається нагорода за просування продукції органічного сільського господарства для відзначення інноваційних підходів, які впроваджуються у практику органічними фермерами [12].

У Нідерландах стимулюється не лише виробництво органічної продукції, а й розвиток попиту на неї. Більше того, уряд, фермери, переробники, трейдери, роздрібні торговці, банки та неурядові організації вирішили досягти домовленості, щоб збільшити не лише місцевий ринок, але також експортувати та імпортувати органічні продукти. Так, голландський органічний сектор експортує 50% своєї продукції [11].

Отже, державна підтримка не обов'язково може надаватись тільки у формі субсидій. Важливими є непрямі методи державного стимулювання, наприклад у вигляді консультаційних послуг, державно-приватного партнерства, податкових та інших інструментів сприяння розвитку органічного ринку. Такі країни, як Україна, де державна підтримка для розвитку органічного сільського господарства перебуває на ранніх стадіях, можуть багато чому навчитися на досвіді розвинених європейських країн щодо видів та інструментів підтримки органічного сільського господарства та вибудовування співробітництва між державою, приватними та громадськими організаціями органічного сектору.

Передусім для ефективного послідовного розвитку органічного виробництва в Україні, зміцнення внутрішнього ринку органічної продукції з домінуванням продуктів саме вітчизняного виробництва, збільшення вітчизняного сегменту на зовнішніх ринках збуту та розширення номенклатури органічних продуктів, що експортуються, необхідно максимально гармонізувати українське законодавство із

законодавством Євросоюзу у цій сфері.

Україна вже зробила перший важливий крок до формування ринку органічної продукції, який полягає у підтримці з боку державних органів влади розвитку українського органічного сектору. Завданням держави у цьому напрямі є створення нормативно-правової бази, яка була б привабливою для вітчизняних та закордонних інвесторів, щоб забезпечити підвищення якості та безперервність постачання органічної продукції.

Основним законодавчим документом щодо розвитку органічного сектору в нашій країні є Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» [5], який містить посилання на численні підзаконні нормативні акти, які в майбутньому мають бути прийняті для деталізації положень Закону. Без цього реалізація норм Закону у повному обсязі є неможливою.

Проблеми органічного сектору України окреслено у Єдиній комплексній стратегії розвитку сільського господарства і сільських територій в Україні на 2015 – 2020 роки. У ній наголошено на необхідності сприяння розвитку органічного землеробства, насамперед в особистих селянських і середніх господарствах [4].

Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року передбачалося: доведення частки органічної продукції у загальному обсязі валової продукції сільського господарства до 10%; впровадження у практику базових агроекологічних вимог і стандартів відповідно до регламентів ЄС; розвиток рослинництва шляхом стимулювання ведення органічного сільського господарства; стимулювання збільшення обсягів виробництва і постачання на зовнішній ринок екологічно чистої сільськогосподарської продукції [2].

Більшість органічних операторів (виробників, переробних підприємств, трейдерів) в Україні сертифіковані відповідно до вимог органічного законодавства ЄС. Фактично органічний стандарт ЄС

використовують як для експорту, так і для внутрішнього ринку в Україні. Станом на 2015 р., в Україні не було жодного органічного оператора, сертифікованого відповідно до вимог органічного законодавства України, оскільки вони ще не впроваджені.

Сертифікацію та інспекцію господарств, що займаються виробництвом органічної продукції в Україні, здійснюють 19 організацій. Ними сертифіковано 70–85% усіх земель України, зайнятих під органічним виробництвом. З 2007 р. в Україні діє перша компанія, що спеціалізується на сертифікації виробництва та переробки продукції, отриманої в результаті органічної діяльності, – ТОВ «Органік Стандарт». Воно включено до офіційного переліку сертифікаційних органів, визнаних в ЄС та Швейцарії, та здійснює сертифікацію за приватними українськими стандартами «БІОЛан». Українські організації мають потужний внутрішній потенціал для розвитку органічного ринку. Донори зі Франції, Швейцарії, Нідерландів, Німеччини, Канади та США підтримують Україну у справі зростання та професіоналізації органічного сектору [14].

Можна зробити висновок, що на державному рівні зроблено перші кроки до створення системи підтримки виробників цієї галузі. Крім того, існує зацікавленість закордонних організацій та інвесторів у вітчизняному органічному секторі. Для України Європейський Союз є одним із найважливіших торговельних та політичних партнерів. Тому для неї важливо мати систему, яка узгоджується з системою країн ЄС, як в питаннях законодавства (гармонізація нормативно-правової бази), так і системи контролю, що зосереджується на походженні, якості та безпеці харчових продуктів, у тому числі – органічних.

Для створення сприятливих умов для експорту органічної продукції до ЄС уряд не повинен включати органічні продукти до заборон на експорт. Наприклад, у періоди дефіциту пшениці, Україна ініціювала заборону на її експорт, тим самим підриваючи свою міжнародну репутацію

стабільного сільськогосподарського постачальника [13].

Субсидії для органічного сільського господарства формують основу підтримки у більшості країн світу. Призначення додаткових субсидій є подвійним – це нагорода для органічних фермерів від держави за створення «суспільного блага» (збереження природи, біорізноманіття і т.п.) та компенсація органічному виробнику за порівняно менші врожаї, ніж ті, що можуть бути отримані внаслідок використання інтенсивних методів виробництва. Така підтримка сприяла б розвитку виробництва й експорту органічної продукції в Україні.

Важливо також відпрацювати оптимальні шляхи просування органічних продуктів на європейському ринку [3]. На нашу думку, основними з них можуть бути: участь у спеціалізованих виставках органічної продукції (Biofach та ін.), котрі є також конгресом, на якому проводяться майстер-класи, виступають із доповідями експерти в області органічного виробництва; участь у міжнародних конкурсах органічної продукції (наприклад, Mundusvini International Wine Awards); просування продукції через роздрібну мережу (наприклад, в Австрії через роздрібні мережі реалізується до 67 % біопродуктів), розвиток системи доставки органічних продуктів від виробників до споживачів напряму, зокрема через замовлення продуктів на сайті виробника, інформування споживачів, зокрема проведення різних рекламних заходів і акцій, розрахованих на дітей і підлітків як майбутніх активних споживачів тощо.

Висновки. Таким чином, ринок органічної продукції України постійно розширюється, але рушійною силою розвитку вітчизняного органічного сектора є збільшення масштабів експорту. Це пов'язано з перевищенням пропозиції над попитом на органічну продукцію на внутрішньому ринку. Україна має зростаючі показники експорту органічної продукції, а найперспективнішим імпортером цієї продукції є Європейський Союз. Привабливість західноєвропейського ринку для

вітчизняних виробників органічної продукції зумовлена зростаючою потребою ЄС в імпорті органічної сировини і органічних продуктів попередньої обробки та розширенням їх асортименту. В Україні проводиться інтенсивна робота з упровадження екологічного маркування.

Основними проблемами органічного сектору України, які стримують розвиток експорту до ЄС, є відсутність дієвої державної підтримки органічного виробництва та збуту; несприятливий інвестиційний клімат; обмежений асортимент органічних продуктів для внутрішнього і зовнішнього ринків; негармонізоване українське законодавство у сфері виробництва органічної продукції з правовим полем ЄС. Також слід відзначити ускладнений доступ готової органічної продукції до мережі роздрібної торгівлі ЄС, жорсткі вимоги до якості продукції, необхідність забезпечення повного відстеження продукції з поля до трейдера.

Для розвитку експорту вітчизняної органічної продукції до Європейського Союзу необхідні:

- адаптація національного законодавства до європейських стандартів якості, що дозволить сформувати ефективну законодавчу базу європейського рівня і створити реальне правове поле для забезпечення рівних умов функціонування суб'єктів господарювання органічного напрямку;

- створення в органічному секторі України сільськогосподарських кооперативів, інших ринкових структур для організації підтримки виробників і експортерів;

- оптимізація логістики та торговельних процедур;

- підтвердження прийнятності продукту через органічні схеми сертифікації (наприклад, Naturland, BioSuisse), що сприятиме встановленню довіри і довгострокових торговельних відносин з органічними переробниками і роздрібною мережею в ЄС;

- відсутність з боку уряду заборон на експорт органічних продуктів;

- перехід до масштабнішого органічного виробництва зерна;
- запобігання шахрайства і поліпшення іміджу України на міжнародному ринку;
- узгоджена та цільова підтримка органічного сільського господарства шляхом упровадження національного плану дій, під керівництвом відповідних органів державної влади України із залученням учасників органічного сектору на етапах розробки та впровадження, наприклад, асоціацій виробників, трейдерів, сертифікаційних органів, виконавців проектів технічної допомоги та інших учасників органічного руху, надання державної допомоги господарствам під час переходу на органічні технології та проведення сертифікації;
- активізація інформаційно-консультаційної роботи із впровадження системи органічного землеробства, поширення обізнаності споживачів та стимулювання попиту, покращення виробничих зв'язків в органічному секторі, зокрема з ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Воскобійник Ю. П. Ємність ринку органічної продукції в Україні / Ю. П. Воскобійник // Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки». – К., 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://Agrostatistics.pdf>.
2. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/1158-2007>.
3. Європейський ринок екологічно чистих продуктів і способи їх просування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://upackovka.wordpress.com/2011/11/08/yevropejskij-rinok-ekologichno-chistix-produktiv-isposobi-%D1%97x-prosuvannya/>.
4. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства і сільських територій в Україні на 2015 – 2020 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/16025>.
5. Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» № 425-VII від 03.09.2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/425-18>.
6. Органік в Україні / Федерація органічного руху України [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: <http://organic.com.ua>.

7. Органическое сельское хозяйство: шаг стран Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии навстречу «зеленой» экономике [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://organic.ua/images/unep_organic_ru_v2.pdf.

8. Офіційний сайт Європейської Комісії про органічне виробництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ec.europa.eu/agriculture/organic>.

9. Офіційний сайт IFOAM [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ifoam.org/en/organic-landmarks/definition-organic-agriculture>.

10. Стельмашук І. З. Розвиток органічного агровиробництва в Україні / І. З. Стельмашук // Агроінком. – 2013. – № 4-6. – С. 26-29. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/agroincom_2013_4-6_8.pdf

11. Урбан І. Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства / І. Урбан, Б. Хубер, К. Дитртова та ін. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukraine.fibl.org/fileadmin/documents-ukraine/PossibilitiesOfStateSupport.pdf>.

12. Федеральне Міністерство продовольства, сільського господарства та захисту прав споживачів Німеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bmelv.de/SharedDocs/Standardartikel/EN/Agriculture/OrganicFarming/OrganicFarmingInGermany.html>.

13. Organic Agriculture in Ukraine: An Opportunity to Green the Economy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unep.org/greeneconomy/Portals/88/documents/_OAUkraineFS-june16e.

14. Organic Info in Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://organicinfo.ua>.

15. Schwarz G. Organic Farming Support Payments in the EU / G. Schwarz, H. Nieberg, J. Sanders // Landbauforschung Sonderheft. – D-Hamburg: Johann Heinrich von Thünen-Institut, 2010. – № 339.

16. Shetty P. K. Organic Farming and Sustainability / P. K. Shetty, A. Claude and Y. A. Kumar (eds). – Bangalore: National Institute of Advanced Studies, 2014.

17. Willer H. The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2015 / H. Willer, J. Lernoud // FiBL-IFOAM Report. – Bonn: Reseach Institute of Organic Agriculture (FiBL), Frick, and IFOAM – Organics International, 2015.